

Аліна Зуйковська

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ЗАСІБ ВПРОВАДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ СУСПІЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД¹

Стаття розкриває роль громадянських цінностей у підтримці суспільної солідарності. Розглянуто громадянську освіту як засіб формування громадянської культури, проаналізовано досвід використання освітніх технологій у розвитку громадянськості в Україні. Виявлено, що метою громадянської освіти в Україні було формування соціальних якостей громадянина, моральних, політичних, правових, економічних і культурних компетентностей, які дозволяють індивіду бути повноцінним учасником суспільного життя.

Ключові слова: *суспільна солідарність, громадянська культура, громадянська ідентичність, громадянин, громадянська освіта.*

Alina Zuikowska. Civic education as means of implementation of values of social solidarity: the case of Ukraine. The article reveals the role of the civic values in supporting social solidarity. The civic education as means of civic culture formation, the providing of civic education technology in Ukraine are analyzed in the article. The author shows the development of social skills, moral, political, rights, economic and cultural competencies that allow individual to be fully involved in public life has been a goal of civic education in Ukraine.

Key words: *social solidarity, civic culture, civic identity, citizen, civic education.*

Значення солідарності як суспільної цінності складно переоцінити. Відображаючи спосіб співіснування індивіду-

¹ Стаття написана у рамках Цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Гуманітарні технології як чинник суспільних перетворень в Україні» на 2011–2015 роки».

ального і колективного у межах соціального організму, солідарність є основою соціальної єдності. Вона проявляється не тільки у спільності почуттів та інтересів індивідів, що є членами певного суспільства, а й у відповідальності, дотриманні взаємних обов'язків, які у безконфліктний спосіб уможливають обмін суспільними благами.

Пояснюючи механізм суспільної інтеграції, Т. Парсонс виокремлював «параметри членства» і «лояльність» як засади суспільної солідарності, сутність яких можна виразити у принципі: норми і обов'язки встановлюються тими і для тих, хто визнає свою належність до суспільства [1]. Тенденції суспільного розвитку, що сьогодні виражаються у збільшенні кількості соціальних груп, до яких може бути залучений індивід у набутті особистістю свободи вибору ідентичності, привносять зміни у «параметри» включення людини у суспільство, впливаючи на ступінь її лояльності і обсяги відповідальності до встановлених норм.

Зміни ціннісних засад солідарності відбуваються у будь-якому суспільстві, хоча зумовлені різними причинами і призводять до різних наслідків. Наприклад, у країнах європейської спільноти вони були пов'язані з залученням нових соціокультурних груп до системи розподілу суспільних благ, спричинивши зміну принципів функціонування держави «всезагального добробуту». У країнах пострадянського простору вони були спричинені пошуком відповідних національним культурам інституційних форм організації суспільного життя і відзначилися змінами в соціокультурних ідентичностях т.д.

Важливим моментом, що обґрунтовує необхідність пошуку ціннісних засад солідарності в українському суспільстві, є слабкість зв'язку між особистістю і суспільством – мікро- і макрорівнями соціального буття. Формальні норми і проголошені цінності не знаходять своєї реалізації у соціальній взаємодії, замість них діють неформальні, суперечливі до змісту формальних, практики: корупційні схеми, патримоніальні, клієнтелістські відносини, родинно-кланові мережі тощо [2]. Домінування «неформального» над «формальним»

у сфері ціннісно-нормативної регуляції соціальної поведінки нівелює значення публічного визнання суспільних норм і значення самих норм у повсякденній діяльності, що дезорієнтує людину у виборі поведінкових моделей. Оскільки, як слушно зауважував Р. Баум, солідарність виробляється не конкретними інститутами чи організаціями, а виникає у міжособистісній взаємодії [3, с. 108], то суперечливість змісту формальних і неформальних практик в Україні ускладнює включення індивіда в суспільство і, як наслідок, послаблює ступінь суспільної інтеграції.

Одним із способів підтримки зв'язку між особистістю і суспільством є громадянська освіта. Вона спрямована на розвиток культури соціальності [4, с. 42] – громадянської, політико-правової і соціально-економічної компетентності особистості – надання знань, що є необхідними для людини у набутті повноцінного членства у суспільстві. Громадянська освіта є засобом формування громадянської ідентичності, через яку до структури особистісних потреб, цінностей і ідеалів потрапляють потреби, цінності й ідеали колективної природи. Як правило, маркерами громадянської ідентичності позначаються юридичний і соціальний зв'язки між особистістю і суспільством, які виражаються у відносинах «громадянин – держава», «громадянин – країна».

Оскільки солідарність виникає на основі поєднання індивідуального і колективного, звернемо увагу, що громадянська ідентичність також поєднує усвідомлення особистістю власної значущості (гідності, свободи й рівності у стосунках з іншими) із усвідомленням відповідальності перед іншими, цінуванням суспільної злагоди, вірою у суспільні цінності [4, с. 42]. Громадянська ідентичність утворюється на основі засвоєння цінностей громадянської культури: прав і свобод людини і громадянина, рівності можливостей, справедливості і відповідальності, соціальної співпраці. Розробник концепції громадянської освіти в Україні С. Рябов називав це «громадянськістю» – морально-духовним станом свідомості особистості, який, по-перше, зумовлюється обізнаністю людини щодо своїх прав і обов'язків, власних інтересів і можливостей їхньої

реалізації в суспільстві, по-друге, має глибокий емоційний вимір і, по-третє, формується на підставі досвіду співіснування громадою. Співіснування громадою означає «зорієнтованість суб'єкта суспільного життя не на боротьбу з іншими, а на співпрацю, здійснення спільних справ, шанування приватності, лояльність до чинного ладу та критичність у ставленні до уряду, участь у розв'язанні спільних проблем, причетність до життя громади» [5, с. 8]. Це дозволяє розглядати громадянськість як один із проявів феномену суспільної солідарності й громадянську освіту як засіб формування ціннісних засад солідарності у її громадянському значенні.

Ураховуючи специфіку української моделі суспільної солідарності і особливості політичної культури, С. Рябовим було запропоновано як ціннісний пріоритет громадянської освіти розглядати: законослухняність, соціальну і політичну активність, відповідальність особистості за власний добробут; визнання особистості як творця не лише самої себе, а й свого суспільного середовища; добровільність у розв'язанні проблем життя громад; орієнтованість не на протистояння і конкуренцію, а співпрацю між різними групами населення, між громадою і державою; компетентність у виборі політичних лідерів і державних діячів; готовність висловити непокору щодо політичних заходів законодавців, для привернення уваги влади і громадськості до існуючих проблем шляхом мирного протесту; толерантність, патріотизм [5, с. 6–9].

Метою освітнього впливу визначалося формування певного набору соціальних якостей особистості, який, згідно з поглядами С. Рябова, знає не тільки основні параметри функціонування суспільства і політичної системи, норми і правила, яких він повинний дотримуватися, а має навички критичного мислення щодо оцінки суспільних подій і навички розв'язувати спільні проблеми [5, с. 7]. Очевидно, формування такого типу громадянина сприяє збільшенню соціальної довіри і взаємної відповідальності в суспільстві, на основі яких зміцнюються соціальні зв'язки і накопичується те, що Р. Патнам називав соціальним капіталом [6, с. 210].

Міжнародний досвід містить багато прикладів успішного функціонування інституту громадянської освіти. Так, громадянська освіта інституціоналізована в систему освіти таких країн, як США, Канада, Німеччина, вона є одним із напрямів європейської освітньої політики. Ініціативи щодо її розвитку сьогодні здійснюються в Росії, Грузії та інших країнах пострадянського простору [7]. На українських теренах просвітницька діяльність у цьому напрямі почала розвиватися наприкінці 1990-х років [4, с. 47–49].

Перші і доволі успішні спроби формування громадянської компетентності здійснювалися громадськими організаціями, які у співпраці з науково-дослідними установами й університетами, за підтримки міжнародних фондів, реалізували у країні низку проектів. Серед них «Громадянська освіта в «Освіті»» (1999 р.), «Українська мережа громадянської освіти» (1999 р.), розробка «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» (2000 р.), «Трансатлантична програма підтримки громадянського суспільства в Україні», «Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні (2004 р.), «Громадянська освіта – Україна» (2005–2008 рр.) та багато інших. Відмітимо, що якщо наприкінці 1990-х – першій половині 2000-х рр. до цільових груп освітнього впливу потрапляли зазвичай працівники сфери освіти (вчителі і директори середніх шкіл, викладачі і студенти педагогічних вузів) і діти шкільного віку, то з другої половини 2000-х рр. це були переважно школярі і молодь, причому тематика просвітницьких проектів була суттєво доповнена ідеями розвитку толерантності.

Освітня діяльність, ініційована представниками громадського сектору, здійснювалася вибірково для окремих категорій населення і без попередньої оцінки рівня їх політичної і громадянської культури, а самі програми не перевірялися на ефективність, що часто було зумовлено різними причинами: короткотривалістю проекту, відсутністю професійних кадрів, залежністю від обсягів бюджетів грантових пропозицій. Фрагментарним виявився вплив науково-дослідних установ на розвиток громадянськості, але у

цьому випадку проблема полягала у складності кооперації з органами державної влади, яка мала б забезпечити системність заходів у цьому напрямі, що було зумовлено постійною зміною складу керівного апарату профільного міністерства, яка спричиняла зміну пріоритетів освітньої політики.

Важливим етапом розвитку громадянської освіти в Україні стало заснування у 1999 р. Інституту громадянської освіти Національного університету «Києво-Могилянська академія». Його дослідники здійснили конкретні кроки для забезпечення систематичної діяльності у сфері громадянської освіти, зокрема, провели дослідження стану політичної і громадянської культури українського суспільства, конференції і семінари на цю тематику, розробили Концепцію громадянської освіти, навчальні курси (наприклад, «Політика громадянської освіти»), методичну літературу для впровадження цінностей громадянської культури та багато іншого [8].

Окрім освітньої практики, досягненням громадянського сектору і науково-дослідних установ у розвитку цінностей громадянської культури в українському суспільстві стало створення дискурсу з проблем громадянської освіти, виховання громадянськості, що суттєво вплинуло на державну політику.

Центральним елементом цього дискурсу стала затверджена 19 квітня 2000 р. Президією Академії педагогічних наук України «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», у якій було визначено сутність, пріоритети і зміст громадянського виховання, конкретизовані якості громадянина українського суспільства. Головним завданням громадянського виховання було визначено формування «громадянськості», яку становили моральна, соціальна, політична і юридична компетентності особистості. У структурі ідентичності особистості вона повинна була відобразитися у вигляді «свідомого громадянина», «патріота», «професіонала» – людини, яка «усвідомлює взаємозв'язок між ідеями індивідуальної свободи і прав

людини та її громадянською відповідальністю», має національну свідомість, цінує свободу, рівність, справедливість, соціальну активність і професійну компетентність, готова до участі у процесах державотворення, здатна до спільного життя та співпраці. Компонентами громадянської культури визначались патріотизм, національна свідомість, культура міжетнічних стосунків, планетарна свідомість, правосвідомість, політична культура, бережливе ставлення до природи, моральність, мотивація до праці [9].

Ця концепція була результатом співпраці представників громадських і освітянських кіл й у подальшому використовувалася недержавними акторами у реалізації ідеї громадянської освіти (наприклад, проект «Громадянська освіта – Україна», що був здійснений за підтримки Європейського Союзу), а також державними акторами. Закладені в ній положення знайшли відображення в освітній політиці України. Так, у «Національній доктрині розвитку освіти», затвердженій Указом Президента від 17 квітня 2002 р., складовою національного виховання визначалося громадянське виховання. В основу доктрини були покладені цінності суспільної солідарності і громадянської культури. Наприклад, у ній стверджувалося, що «передумовою утвердження розвинутого громадянського суспільства є підготовка освічених, моральних, мобільних, конструктивних і практичних людей, здатних до співпраці, міжкультурної взаємодії, які мають глибоке почуття відповідальності за долю країни, її соціально-економічне процвітання...», а також, що «освіта має активно сприяти формуванню нової ціннісної системи суспільства – відкритої, варіативної, духовно та культурно наповненої, толерантної, здатної забезпечити становлення громадянина і патріота, консолідувати суспільство на засадах пріоритету прав особистості, зменшення соціальної нерівності» [10].

У «Концепції національно-патріотичного виховання молоді», затвердженій профільними міністерствами 27 жовтня 2009 р., можна було знайти поєднання ідей моральних, соціальних і політичних цінностей особистості з ідеєю суспільної солідарності. Так, у документі визначалася мета – «виховання молоді людини – патріота України, готового

самовіддано розбудовувати її як суверенну, демократичну, правову і соціальну державу, виявляти національну гідність, знати і цивілізовано відстоювати свої громадянські права та виконувати обов'язки, сприяти громадянському миру і злагоді в суспільстві...» [11].

Було прийнято декілька документів, що впроваджували цінності культури громадянськості в освітній процес на рівні загальноосвітніх навчальних закладів. Наприклад, у 2011 р. вийшов Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту «Про Основні орієнтири виховання учнів 1–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів», в якому зазначалося, що якості особистості як «громадянина» і «патріота» мають формуватися на основі громадянської і загальнолюдської культури: «умінь та навичок підтримки та збереження міжособистісної злагоди, запобігання та мирного розв'язування конфліктів; здатності враховувати думку інших людей, адекватно оцінювати власні вчинки, сформованість моральних якостей (чуйності, чесності, правдивості, справедливості, гідності, толерантності, милосердя, взаємодопомоги, товарищкості, співпереживання, щедрості, поваги до особистості)» [12]. До комплексу моральних, патріотичних і громадянських цінностей додавалися сімейні і гендерні цінності.

Постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392 «Про затвердження державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти» було офіційно введено в освітній простір поняття «громадянської компетентності», яке визначалось як «здатність учня активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства...», визнано основними змістовними лініями суспільствознавчого компонента освіти такі, як: «людина в суспільно-політичній сфері, людина в соціальній сфері, людина у правовій сфері, людина в економічній сфері, людина в культурно-духовній сфері» [13].

Громадянські цінності були відображені у таких базових документах освітньої політики, як Закон «Про освіту», «Про загальну середню освіту» і «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки». У першому серед зазначених – пріоритетним визначалося

«формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору» [14], у другому було визначено громадянську свідомість як одну зі складових розвитку особистості [15], у третьому – громадянські цінності і громадянське виховання розглядалися як складові системи національного виховання [16].

Варто звернути увагу і на той факт, що ідея «громадянської культури» з'являлася не тільки для обґрунтування цілей виховання й освіти, а стала одним із завдань державної політики. Зокрема, у травні 2012 р. було прийнято Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо формування громадянської культури та підвищення рівня толерантності у суспільстві». Цей план зобов'язував центральні і місцеві органи влади присвячувати діяльність підвищенню рівня правової культури населення, веденню соціального діалогу, формуванню настанов толерантності [17], що можна розглядати як практичне втілення ідей, сформульованих десять років тому у Концепції громадянського виховання.

Отже, на основі зазначеного зробимо висновок. По-перше, оскільки суспільна солідарність є ознакою єдності суспільства і виражається у відчутті спільності інтересів і обов'язків на рівні особистості, координації дій і співпраці індивідів на рівні суспільства, то для її підтримки необхідне існування певного набору базових цінностей. Ці цінності проявляються у структурі ідентичності індивідів як членів суспільства і втілюються у конкретних практиках взаємодії між ними. У тій ситуації, коли суспільство опиняється перед загрозою втрати соціальної єдності або значного її послаблення, формується запит на переосмислення ціннісних засад суспільної солідарності, на який з'являються відповіді на різних рівнях суспільної діяльності: від активності громадського сектору до державної політики. По-друге, в українському суспільстві одним із способів відновлення зв'язку між особистістю і суспільством стало впровадження цінностей громадянської культури. Центральним елементом цього типу культури в Україні стала «громадянськість» – соціальна якість особистості, яка базується на комплексі моральних, соціальних,

правових, політичних, економічних знань і компетенцій. Формування громадянськості здійснювалось і надалі здійснюється недержавними і державними акторами за допомогою технологій освітнього впливу.

1. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс; [под ред. А. Ф. Филиппова]. – М.: Аспект-Пресс, 1996 (Американская социологическая мысль). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/pars/pon_ob.php

2. Лясота Л. Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств / Л. Лясота // Політичний менеджмент. – 2012. – № 3(54). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=59&c=1312

3. Bayertz K. Solidarity. – Kluwer Academic Publishers, 1999 – 355 p.

4. Жадан І. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні: [методичний посібник] / І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, С. Рябов. – К.: Тандем, 2004. – 80 с.

5. Рябов С. Громадянська культура та участь громадян / С. Рябов [Рукопис] – К.: Інститут громадянської освіти, 2007. – 19 с.

6. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам разом з Р. Леонарді та Р. Й. Нанетті; [пер. з англ. В. Ющенко]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.

7. Зокрема, див.: «Национальная программа «Гражданское образование и светское воспитание населения Российской Федерации в XXI веке», проект «Joint Civic Education».

8. Інститут громадянської освіти НаУКМА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/institut-gromadyanskoji-osviti

9. Постанова Президії Академії педагогічних наук України «Про затвердження Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» від 19 квітня 2000 р. № 1-7/4-49 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v4/d1.htm>

10. Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку освіти» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/347/2002>

11. Наказ Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства оборони, Міністерства культури і туризму, Мініс-

терства освіти і науки № 3745/981/538/49 від 27 жовтня 2009 р. «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.ua/ligsilation/other/5397/>

12. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України № 1243 від 31.10.2011 «Про Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.osvita.ua/ligsilation/Ser_osv/24565/

13. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392 «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/1392-2011-p>

14. Закон України «Про освіту» від 10.08.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/1060-12>

15. Закон України «Про загальну середню освіту» від 10.08.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/651-14>

16. «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.old.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>

17. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо формування громадянської культури та підвищення рівня толерантності у суспільстві» від 31.05.2012 № 329. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon1rada.gov.ua/lows/show/236-2012-p>